

olyan Irodalmi lexikont, amely csak tartalmi ismertetést közöl. Ez természetesen vita tárgya lehet, számottévőbb kifogásaink azonban a jegyzetanyaggal szemben vannak. A 7. lapon található *signum bonum*, *signum malum*, Jókai alább meg is magyarázza, az 596. lapon mégis ott a jegyzet. A 8. lapon álló mappáról az 596. lapon megtudjuk, hogy térkép, a 9. lapon álló optime is megmagyaráztatik, az 596. lapon 'jól van', az 597. lapon 'kitűnő' a jelentése. Viszont a 10. lapon áll Jókai elírása: transzilvániai nagyfejedelem, ez viszont nem kap jegyzetet, holott Erdély csak 1765-ben lett nagyfejedelem. A 22. lapról a De Sacy-féle bibliai történetek jegyzete a 29. lapon lehető előfordulásra utal, ahogy az allonge-paróka jegyzete is a 85. laphoz kapcsolódik, nem az első előforduláshoz (38. lap). Nem értem, hogy kinek a számára készülnek olyan szómagyarázatok, mint *nervózus 'ideges'* (168. lap), *amo 'szeretek'* (366. lap), ezt ráadásul kissé alább Jókai még értelmezi is, és így tovább. Polyphemosz homéroszi figurája kétszer is jegyzetet kap, a 280. lap és a 332. lap mondatához fűz a sajtó alá rendező (főlölesleges) kommentárt. S bár latintudásunk megkopott, azért tételezzük föl, hogy még sokan tudják, miszerint a *rezultatum 'eredmény'* (22. lap jegyzete).

Néhány hibára is felhívók a figyelmet. A húsvéti *pászka* nem az ünnepre „sütött bárány neve”, hanem a kovászatlan kenyérére (614. lap), a *beim blauen Herrgott* nem két atyaúristent jelent (97. lap), bár szó szerint valóban az, hanem *káromkodás*, Horatius nem adott címet verseinek, így Augustus Caesarhoz ugyan írt verset, de nem ilyen „címmel”, a címeket az utókor adta (657. lap). Rossz érzés az, hogy már egy kritikai kiadás jegyzeteiben is azt olvassuk: 'hibát vét' (663. lap). Ügyetlenek és modorosnak hatnak efféle fordulatok: „Illés próféta történetét a magyar irodalomban Ady verse tette halhatatlanná” (606. lap), a *consilium abeundi*-t Petőfi verselte meg, szintén „halhatatlanul” (630. lap), Jean de Lafontaine az a francia író, kit meséi tettek „hal-

hatatlanná” (664. lap). Blumauer nem pusztán szabadkőműves gondolkodású volt, hanem szabadkőműves is (666. lap). A más Jókai-művek motívumait idézendő, hiányzik a *spadassin*-hoz (194. lap) a Kárpáthy Zoltán említése. Jókai különböző időben lejátszódott történelmi eseményeket egybemosó módszerének dokumentálásához jó példát kínált volna a 338. lap egy mondata: „Felháborítja a lelkét, ha házát megszámozzák, a telkét fölmérik . . .” Nyilvánvaló, hogy itt II. József intézkedéseit vetíti rá az író egy sokkal korábbi időszakra.

A recenzens végezvén hibakereső feladatát, úgy érzi, hogy tartozik az igazságnak a következőkkel: nem tudta kiemelni és hangsúlyozni, mennyi mindent (főleg a források körül) talált meg a sajtó alá rendező, hány kitűnő megoldásra bukkant, milyen elenyésző a sajtóhibák száma, és így tovább. A *Rákóczy fia* gondozását Végh Ferenc végeredményképpen megoldotta, a hibák, a következtelenségek jórészt jellemzők a túljegyzetelni akaró kritikai kiadásbeli gyakorlatra. Általában elmondhatjuk, hogy a Jókai-regények sajtó alá rendezésének sokkal megnyugtatóbbak az eredményei, mint pl. a *Cikkek és beszédek* sorozat, ahol végül is számos cikk, karcolat, hír kihagyása olykor a sajtó alá rendező önkényes eljárásának következménye, s ahol (főleg az első három kötet esetében) nem történt meg eléggé megnyugtatóan a sokszor névtelen Jókai-írások és íráscsokk stíluskritikai vizsgálata és feltárása.

Ismertetett két könyvünk közül az egyik kiemelkedően, a másik a Jókai-regényeket alapul véve átlagosan jó sajtó alá rendezési munka. A *jövő század regényének* beillesztése a Jókai-életmű vizsgálatába azonban jórészt még hátravan, s a *Rákóczy fia* alaposabb vizsgálata is hozhat új eredményeket. Ehhez a munkához most már adottak a feltételek. Bízunk benne, hogy a textológiai és jegyzetelési feladat elvégzése után az elemzések sem váratnak sokáig magukra.

Fried István

RUDERMAN, DAVID B.: THE WORLD OF A RENAISSANCE JEW: THE LIFE AND THOUGHT OF ABRAHAM BEN MORDECAI FARISSOL

Cincinnati 1981. 265 l. (Monographs of the Hebrew Union College. No. 6.)

A Maryland University tanárának Abraham Farissolról (1452?-1528?) írt kitűnő monográfiája több szempontból is jelentékeny alkotás. Egyrésztől koncepcionális hidat ver eddig külön-

állónak tekintett két tudományág között, amikor az avignoni születésű zsidó filozófus, polemikus, geográfus életművét a XV-XVI. század reneszánsz szellemi életének tükrében vizsgálja. Át-

hagva ezzel a tudománytörténetben korábban kialakult és csak lassan eloszló merevségeket. Ruderman megbirkózott a judaisztikai kutatásoknak azzal a veszélyével, hogy a héber-zsidó gondolkodástörténet eseményeit és kiemelkedő egyéniségeit a külső körülményekből kiszakítva vizsgálja. Másrésztől valós tartalommal tudja megtölteni a reneszánszkutatás perifériájára szorult és csak általánosságokban említett hebraisztikai elemeket. Abraham Farissal személye és irodalmi hagyatéka különösen alkalmasnak bizonyult e kettőség feloldására. A ferrarai zsidó tudós életpályája haláláig vallási közösségéhez kötődött. Ugyanakkor a tradicionális hagyományok mellett, alkotó módon kapcsolódott kora más szellemi áramlataihoz. Politikai kapcsolatai a város vezetői felé közelítették, tudományos érdeklődése pedig a reneszánsz olyan örökséihez vezetett, mint pl. Pico della Mirandola és köre.

Farissal nem ismeretlen a hazai kutatás számára sem. Főműve a „Magen Avraham” az Országos Rabbiképző Intézet kincse, más írásai az MTA Keleti Gyűjteményében is megtalálhatók. Életművének vizsgálatához az első jelentős hozzájárulás Löwinger Sándor egy szövegpublikációja volt. (Há-cofe le-hochmat Jiszráel. XII.1928. 277-297.) Az első életrajzkísérlet is hazai szerző tollából származik. (Silberstein Adolf: Farissal Abraham. Bp., 1930.) Legutóbb Scheiber Sándor mutatta be mint másolót és közreadta egy Magyarországot említő mondatát. (Immanuel Norsa's Defence. A Hebrew Manuscript from Budapest and its Background. In: Armarium. I. Bp., 1976. 71-85.) Lehet, hogy az ott említett magyarországi „preceptor Judeorum” intézményről Andreas Pannoniustól szerezte információt? Az eszméletörténeti kutatás csak újabban figyelt fel Farissalra, bár forrás értékű megjegyzéseket tett az észak-itáliai judaizmusokról, akiknek nézetei meglepő párhuzamokat mutatnak a XVI. század végén Erdélyben szervezkedő szombatosok tételeivel. A korabeli radikális antitrinitáriusok egyik reprezentatív kiadványában, az 1583-ban Krakóban kiadott „Tractatus Aliquot”-ban a predestinációt tagadó érvek sorában találkozhatunk Farissal Jób-kommentárjának egy részletével. (Dán R.: Matthias Vehe-Gliorius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian. Bp., -Leiden 1982. 58, 61.)

Ruderman átfogó társadalmi és intellektuális keretbe állítva dolgozza fel Farissal életrajzát és elemzi művei tartalmát. Vizsgálatainak centrumában a „Magen Avraham” című gyűjtemény áll, amit a ferrarai gondolkodó főművének tekint. A négyrészes munka egy 1487 táján, a ferrarai her-

ceg kérésére lebonyolított hitvita eseményeit és tartalmát foglalja össze. Ezen a minden vonatkozásban egyedülálló polémián Farissal ellenében a dominikánus Ludovicus Valenza és a ferences Petrus Malfetta érveltek. Győztest nem hirdettek, éles szópárbajokra nem került sor. A „Magen Avraham” első részében Farissal kifejti teológiai és bibliai nézeteit. A második fejezetben támadja az iszlámot. A harmadik témakör mester és tanítvány beszélgetése a nyilvános vitákon alkalmazható logikai rendszerekről. A negyedik rész a trinitás, az eredendő bűn, a Törvény és a képábrázolások kérdéseivel foglalkozik. Ruderman biztos kézzel tisztázta a „Magen Avraham” keletkezésének dátumát, ami a valós disputa után, 1500-1512 között került papírra. Azt is megállapította, hogy a harmadik és a negyedik rész egyik változata a XVI. század végén készült és került Farissal művének kéziratába. Ezzel Ruderman fontos megállapítást tett az antitrinitárius kutatás számára. Kimutatja, hogy ebben a részben ugrászerűen megsaporodnak az ókeresztény irodalomból vett idézetek és azokat az ismeretlen szerző többek között a lengyel antitrinitáriusok érveivel cáfolja. Hivatkozik Marcin Czechovicra, Simon Budnyra és a lengyel bibliafordításra. Ezek mellett a héber szövegben kormeghatározó tényező Lorenzo de Zamora Madridban 1595-ben megjelent művének említése. A toldalék utal az ókori ariánusokra, említi a reformáció nézeteit, keményen támadja a pápáság intézményét és személy szerint a pápákat, hosszú jegyzékbe foglalva azok „bűneit”. E felsorolásban utolsó IV. Pál, aki 1559-ben halt meg. Ruderman feltételezi, hogy a szövegben megadott *GLIUS GILIIUS GILIIUS* című könyv volt a héber szerző forrása. Az azonosítást azonban nem végzi el. Mi sem tudunk sokat mondani róla. E helyen csak annyit kockáztathatunk meg, hogy a héber betűkkel írt ismeretlen nyelvű könyvcímét jelző három szó közül a középső valószínűleg a „Messiás” valamelyik európai nyelven ragozott alakja. De a Ruderman által kivonatolt toldalék alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy egy eddig nem azonosított, lengyel környezetben írt radikális antitrinitárius traktátus héber fordítását rejti a „Magen Avraham” ismeretett része. A végső szót ebben a kérdésben a további kutatások fogják kimondani.

A „Magen Avraham” kétségtelenül Farissaltól származó törzsanyagában éles kritika hangzik a Vulgata ellen. Ruderman megállapította, hogy a ferrarai zsidó gondolkodó e tárgy körben kifejtett nézetei nem korlátozódnak a hagyományos rabbi-

nikus érvekre. Rámutat, hogy Farissal a kor humanistái által hangoztatott ellenvetéseket is felvonultatja Hieronymus műve bírálatában. Ennek az eszmei közösségnek a humanisták oldaláról elhangzó párhuzama Giannozzo Manetti nyilatkozata, amiben a kitűnő hebraista új zsoldárfordítás elkészítésére határozta el magát, mert a zsidók ellenvetései meggyőzték, hogy a forgalomban lévő görög Psaltérium sem hiteles. Közbülső állomást jelent Pico della Mirandola elmékedése, aki – Ruderman szerint – Farissal tételeinek megismerése után a Vulgata védelmében akarta felhasználni a zsidók nyelvészeti eredményeit.

A monográfiában mellékesen kezelt kérdés, de az antitrinitárius eszmetörténeti előzmények szempontjából hasznosítható adalék Farissal Messiás-tana. A „Magen Avraham” hosszú jegyzékben foglalja össze a hagyományos zsidó tételeket és ezek alapján megállapítja, hogy a Messiásnak milyen feltételeket kellett volna teremtenie – a zsidók számára. Ugyanakkor aprólékos különbséget tesz a hittestvéreinek rendelt és a keresztények számára küldött Messiás lényege között. Elvileg tehát elfogadta, hogy Jézus a keresztények számára messiási szerepet töltött be, de nem azonosította a zsidóknak ígért „dicsőséges Királlyal”. Ami az Ó- és Újszövetség viszonyát illeti, Farissal szerint a mózesi Törvény örök és megváltoztathatatlan. Jézus és tanítványai is ezt hirdették, és az Ószövetség szövege nem tartalmazza azokat a feltételezett utalásokat Jézusra és a keresztény dogmákra, melyeket az Újszövetség feltételez. Más kérdés az, hogy az ószövetségi Törvény egyes kitételei az idők változásával más vagy újabb értelmezést kaptak.

Ez utóbbi kérdéskör átvezet Farissal világi nézeteinek és műveinek vizsgálatához. Ruderman szemléletének tudományos komplexitása ezeken a területeken gyümölcsöző a leglátványosabban. Bemutatja az 1525-ben befejezett „Igeret Orhot Olam” című földrajzi tárgyú munkáját és ebben, a XV-XVI. század nagy földrajzi felfedezéseit tárgyaló első héber munkában kimutatja Farissal zsidó és keresztény forrásait. Az utóbbiak közül legfontosabbnak ítéli a „Paezi novamente ritrovati e novo mundo da Alberico Vesputio fiorentino intitolato” címmel, Francanda Montalbodo által összeállított kötetet, amely 1507-ben jelent meg Vicenzában. Ruderman érdekes megállapítása szerint Farissal földrajzi érdeklődésének hátterében a teológiai indíték is megtalálható. A ferrarai gondolkodó a korábban nem lokalizálható bibliai helységek, országok, folyók, hegyek azonosítása céljából fordult az új geográfiához. Ezek között is kiemelkedő jelentősége volt szá-

mára az Éden megtalálásának és az „elveszett tíz törzs” lakóhelye fellelésének. Ez utóbbi viszont szoros elméleti kapcsolatban állt a Messiás eljövetelével. Farissal ideológiai szempontból nem rendítette meg pl. Amerika felfedezése. Sőt, éppen az új földrészek tanulmányozása tette lehetővé számára a bibliai elbeszélések komplex magyarázatát. Ezt teszi Jób könyvének kommentárjában is, amit a fentiekben már említett „Tractatus Aliquot” nagy egyetértéssel idézett.

A gazdag anyagból további példaként említjük az uzorakölcsonökökkel kapcsolatos keresztény nézetek elutasítását. A középkorból származó vádak ószövetségi nyilatkozatokra hivatkozva marasztalták el a zsidók pénzügyleteit. A skolasztikusoktól származó érvelés szerint az isten által berendezett világban nincs helye az uzorának. Farissal meglepően modern tényekkel verte vissza a támadást. Szerinte a társadalom eredeti szerkezete átalakult. Az új viszonyok már nem isten rendelésén nyugszanak, hanem az egyéni hasznon. Bárkinek bármire van szüksége, azért ellenértéket kell adnia. Az enivalót, a ruhát, a tárgyakat, vagy a másik ember munkáját pénzzel kell megfizetni.

A humanisták környezetében mozgó és a tudományos élettel kapcsolatban álló, sokat utazó ferrarai gondolkodó közvetlen hatást gyakorolt a kor zsidó szemléletére. Személyes barátság fűzte François Tissardhoz, akit héberre tanított. A francia humanista hosszabb időt töltött Ferrarában, majd 1508-ban adta ki „Grammatica Hebraica et Graeca” című munkáját, és annak a „De Iudaeorum ritibus compendium” című függelékét, ami később számos protestáns szerző kezében is megfordult.

Ruderman értő vezetésével még hosszan talózhatnánk a reneszánsz és a hagyományos zsidó kultúra eredményeit összeolvasztó ferrarai intellektus nézetei között. Az itáliai reneszánsz szellemét követve Farissal érdeklődött az orvostudomány, zoológia, botanika kérdései iránt. Járatos volt a retorikai, logikai, zenei tudományokban, keresztény kortársaihoz hasonlóan foglalkozott a mágiával és asztrológiával. A minta-szerű jegyzetapparátus és a mű végén található irodalomjegyzék megkönnyíti a felvetett kérdések további tanulmányozását. De más természetű feladatot is kijelölnek számunkra. Farissal Budapesten lévő „Magen Avraham” című művének kiadása nemcsak a nemzetközi reneszánsz kutatást és a judaisztikát gazdagítaná, de a hazai tudománytörténeti előzmények érdemi folytatása is lehetne.

Dán Róbert